

*«Народ – це звір багатоголовий і позбавлений розуму,
він насилу робить щось добре.
Довіряти йому вирішення політичних справ –
це все одно, що запитувати поради у божевільного».
(Жан Боден. «Шість книг про державу», 1576 р.)*

Демократія і рабство: дві сторони однієї медалі

Кононенко Юрій Степанович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Джолос Сергій Вадимович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

У сучасному світі значна частина суспільства некритично сприймає демократію. Нерідко, різноманітними «знахарями» демократії приписуються чудодійні властивості, а широким верствам народу вона здається своєрідною суспільною панацеєю, яка здатна разом вирішити всі економічні, соціальні та політичні проблеми і забезпечити світле майбутнє.

Разом із тим, історичний досвід, глибоке розуміння природи державно-правових явищ та праці класиків політико-правової думки дають змогу розкрити справжнє єство та призначення демократії.

Зауважимо, що у низці попередніх праць нами було розкрито чимало особливостей народовладдя, тож, у межах цієї статті, ми плануємо зосередитися на викритті діалектичного зв'язку між демократією та рабством, що дає змогу якнайкраще та якнайповніше осягнути їхню істинну сутність.

...Як відомо, термін «демократія» походить з Античної Греції та перекладається як «влада народу» [1, с. 115-116].

Демократія – це форма організації суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципу рівності і свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами держави і суспільства [2].

Прихильники демократії люблять наголошувати, що даний лад є, нібито, надзвичайно досконалим, оскільки, нібито, витримав випробування часом: мовляв, народовладдя виникло ще в Античній Греції і з тих пір воно переможно крокує по світу різними країнами та епохами.

При цьому, люди нерідко забувають про те, що в епоху Античності повноправні громадяни склали переважну меншість населення держави. Так,

Дж. Обер зазначає, що при загальній чисельності населення Аттики у 150-250 тисяч осіб лише 20-30 тисяч були громадянами Афін [3, с. 128]. Н.М. Хома стверджує, що повноправними громадянами була лише 1/10 частина населення Давніх Афін, при цьому на народні збори збиралося лише 6-8 тисяч чоловік [4, с. 110-111]. В.П. Глиняний вказує, що для прийняття рішення народними зборами Афін вимагалася присутність 6000 чоловік, тобто приблизно 1/5 усіх повноправних громадян [5, с. 145].

Тож, бачимо, що в античній афінській демократії з-поміж 250 тисяч осіб певну участь в управлінні державою брали лише 6-8 тисяч громадян, тобто близько 2,5-3% населення.

Також, не слід забувати, що Аристотель вважав демократію «неправильною» формою держави [6, с. 76-77], тобто такою, де правителі не дбають про загальне благо суспільства [7, с. 30]. При цьому, розмірковуючи про різні форми держави і віддаючи перевагу політії, як найдосконалішій з них, Аристотель стверджував, що у досконалій державі має бути багато рабів [8, с. 27].

Той факт, що в античних грецьких полісах демократія органічно поєднувалася із рабовласницьким ладом, дає підстави стверджувати, що народовладдя не заперечує жорстокого правління та зневаги до людської гідності, що, таким чином, робить його ненабагато кращим за східну деспотію.

Таким чином, слід визнати, що демократія не є владою народу, а являє собою лише певну модель залучення громадян до участі у здійсненні влади; при цьому, гуманізм, рівність, свобода, повага до прав людини та спрямованість правління на досягнення загального блага не є обов'язковими характеристиками «народовладдя».

Подальше розкриття сутності демократії видається немислимим без постаті видатного англійського мислителя Нового часу Дж. Локка (1632-1704), точніше, деяких подробиць його біографії.

Дж. Локк був відомим теоретиком природного права і суспільного договору та увійшов до історії як основоположник доктрини політичного лібералізму завдяки своїй знаменитій праці «Два трактати про правління» («Two Treatises of Government», 1690) [9], в якій він, фактично, навів теоретичне обґрунтування т.зв. «Славної революції» 1688-1689 рр.

У цьому контексті, цікаво пригадати, що поборник прав людини та ідеолог політичного лібералізму Дж. Локк в 1669 р. у документі під назвою «Основні конституції Кароліни» («The Fundamental Constitutions of Carolina», у співавторстві з Е. Ешлі-Купером, 1-м графом Шефтсбері), проголошував релігійну терпимість, але, водночас, закріплював аристократію, рабство і кріпацтво [10; 11]. При цьому, Дж. Локк був особисто фінансово залучений до работоргівлі, і лише пізніше він став відомий як теоретик лібералізму [12; 13].

При цьому, очевидно, що ідеї демократії і прав людини можуть органічно поєднуватися з рабовласництвом лише у тому разі, якщо не вважати негрів-рабів за людей, тобто за умови використання світоглядної парадигми расизму, що, таким чином, демонструє нам ще одну цікаву рису демократії.

Кілька слів варто сказати, кажучи словами А. де Токвіля, і про демократію в Америці.

Американофіли чомусь забувають про той факт, що у Сполучених Штатах Америки, попри пафос Декларації незалежності 1776 р., Конституції 1787 р. і Білля про права 1791 р., демократія і рабовласництво органічно поєднувалися і гармонійно доповнювали одне одного впродовж принаймні перших 90 років існування незалежної американської державності. Це, зокрема, вказує на расистське тлумачення ідей прав людини, всією повнотою яких могла володіти тільки біла людина.

При цьому, слід розуміти, що скасування рабства в Америці під час Громадянської війни 1861-1865 рр. відбулося не завдяки жалісливості А. Лінкольна до бідолашних негрів (гуманістів у США вистачало і до нього), а внаслідок суворого прагматизму капіталістичного ринку. Так, перемога промислової революції у Північних штатах ознаменувала потребу фабрик і заводів у дешевій робочій силі. Згідно з законами капіталістичної економіки, надлишок пропозиції при сталому попиті призводить до здешевлення товару, у даному випадку – робочої сили. Тож, найкращий спосіб дешево оплачувати найману працю на фабриках і заводах (у т.ч. і працю білих) – це звільнити з рабства кілька мільйонів негрів, які, отримавши «свободу» без засобів до існування, залишать бавовняні і цукрові плантації Півдня і добровільно подадуться на фабрики і заводи Півночі. При цьому, війна стимулюватиме подальший розвиток фабрик і заводів, оскільки сприятиме зростанню попиту на зброю, боєприпаси та інші промислові товари, а розорення плантаторів Півдня забезпечить капіталістів Півночі від зайвих конкурентів...

Доволі яскравим показником демократії в Америці є й пенітенціарна статистика. США лідирують за кількістю в'язнів в абсолютному значенні – 2,2 млн. осіб знаходяться у місцях несвободи. Це 25% всіх в'язнів планети (більше, ніж у 35 найбільших європейських державах, взятих разом, або ж на 40% більше, ніж в Китаї), хоча населення США складає лише 5% від населення Землі (329 млн. осіб). 71 тис. з цих в'язнів – неповнолітні. Утримання пенітенціарної системи коштує американським платникам податків 80 млрд. доларів на рік. При цьому, у США перебувають за ґратами бл. 700 осіб на 100000 населення, що є одним з найвищих показників у світі [14; 15; 16] і значно перевищує аналогічні показники навіть у Росії та Китаї.

Певною мірою, вищевказані статистичні дані можуть бути пояснені однією з двох гіпотез: або США, насправді, є не такими демократичними, як хочуть здаватися світу, або ж демократія призводить до хаосу і безладу та потребує посилення репресивних заходів з боку держави для підтримання правопорядку.

Крім того, варто розвіяти ще один міф. Прийнято вважати, що безупинний поступ демократії в світі розпочався завдяки Французькій революції 1789-1799 рр., яка істотно поліпшила умови життя людей.

При цьому, до числа «видатних завоювань» Французької революції часто відносять і офіційне скасування кріпацтва 4 серпня 1789 р. [17, с. 327]. При цьому, не слід забувати, що, фактично, кріпацтво у Франції було скасоване ще за 10 років до революції – завдяки реформам Ж. Неккера 1779 р., і на початок

революції кількість кріпаків у Франції складала від 140 тис. [18] до 1,5 млн. осіб [19, с. 47], більшість з яких проживали на церковних землях [17, с. 327], які, певна річ, не належали до юрисдикції Французького королівства.

Зауважимо, що не можна забувати про те, що демократизація у Франції наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. супроводжувалася величезними жертвами часів Якобінського терору 1793-1794 рр., Громадянської війни у Вандеї 1793-1796 рр., Революційних війн (1792-1799 рр.) і Наполеонівських війн (1800-1815 рр.), у результаті яких Європа втратила мінімум 4 млн. життів [20, с. 55-57], а, цілком можливо, і вдвічі більше.

При цьому, що особливо цікаво, попри поширений стереотип, істотного покращення долі трудящих Французька революція не принесла. Так, наприклад, у Франції, згідно із законом 1892 р., робота малолітніх до 16 років була обмежена 10 годинами, робота підлітків обох статей до 18 років і жінок – 11 годинами на день; у свою чергу, робота дорослих чоловіків за законом 9 вересня 1848 р. на фабриках і заводах, що працюють механічними двигунами або безперервним вогнем, і на інших фабриках з числом робітників не менше 20 не могла перевищувати 12 годин на день. При цьому, положення фабричного законодавства (закон 22 березня 1841 р., що обмежував роботу дітей на фабриках; закон 1848 р. про обмеження роботи дорослих робітників; закон 1851 р. про роботу учнів тощо) залишалися мертвою буквою аж до створення Фабричної інспекції законом 3 червня 1874 р. [21, с. 190-191]. Тож, «звільнені з кріпацтва» наймані робітники залишалися у Франції доволі безправними ще впродовж майже цілого століття після революції.

Не кращою була ситуація і в інших країнах. Тому достатньо закономірною відповіддю на невинуваті очікування Французької революції стали такі явища, як «Весна народів», або європейські революції 1848-1849 рр., та формування ідеології соціалізму у середині XIX ст.

Якщо ж порівняти масові жертви революційних потрясінь і вищевказані умови праці за часів капіталізму з поодинокими жертвами королівської сваволі й умовами праці за часів феодалізму, можна небезпідставно стверджувати, що при Старому Режимі життя було більш безпечним і щасливим.

У даному контексті необхідно мати на увазі, що поступ демократії часів переходу від феодалізму до капіталізму супроводжувався істотним зростанням експлуатації людини людиною. Так, якщо до середини XV ст. панщина складала лише 4-12 днів на рік, то у XVI ст. вона швидко зростає і доходить до 3 днів на тиждень на межі XVI-XVII ст. [22, с. 1288-1289].

При цьому, слід звернути увагу на той факт, що 3-денна панщина при 6-денному робочому тижні (неділя – вихідний день для походу до церкви), тобто умови, за яких експлуатований половину свого робочого часу відробляє на користь експлуататора, у XVI – XVII ст. вважалися надмірним гнітом, що спричинив, зокрема в Україні, низку селянських і козацьких повстань. Натомість зараз, на початку XXI ст., мало хто з людей на сміється навіть мріяти про те, щоб працювати на роботодавця за 50% доходу, який найманий працівник приносить роботодавцеві своєю працею...

Також, варто зауважити, що Дж. Б. Шор небезпідставно стверджує, що, зокрема, сучасний середньостатистичний американець працює більше, ніж середньовічний англійський залежний селянин [23]. При цьому, очевидно, що не кращою ситуація є і в інших країнах сучасного світу.

Таким чином, проголошення народу джерелом влади (ст. 3 французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р. [24]) і перехід від феодалізму до капіталізму фактично не покращили становище експлуатованих, і, більше того, навіть сприяли зростанню експлуатації людини людиною. Слід визнати, що, насправді, т.зв. «демократичні перетворення» мали на меті не поліпшення долі народу, а лише зміну типу політичної еліти незаконним насильницьким шляхом. Прихід буржуазії на місце дворянства і духовенства відбувся за рахунок використання народних мас в якості витратного матеріалу і гарматного м'яса революції. Тож, незважаючи на красиві гасла, пересічні громадяни як були, так і залишилися безправними, як при феодалізмі, так і при капіталізмі.

При цьому, властиві буржуазному суспільству панування грошей і клептократія, прикриті гаслами демократії, підривають як внутрішній, так і зовнішній суверенітет держави.

Виборність, часта змінюваність, безвідповідальність, некомпетентність і розпорошеність влади за демократії, фактично, є несумісними з такими ознаками державного суверенітету, визначеними Ж. Боденом, як верховенство, абсолютність, постійність, єдність і неподільність державної влади [25; 26, с. 110].

Тому, не випадково чимало видатних мислителів критично ставилися до демократії. Зокрема, Полібій зазначав, що демократія вироджується в охлократію [7, с. 34]. Цицерон вказував, що народовладдя є «згубним» і призводить до «шаленства і сваволі натовпу» [27, с. 51]. Р. Стиль зауважував, що «демократія схильна до заворушень і безпорядків» [28, с. 114]. Платон стверджував, що демократія веде до тиранії [29, с. 261-266].

У даному контексті слід згадати позицію геніального італійського мислителя епохи Ренесансу, засновника політичної науки Н. Макіавеллі (1469-1527), котрий у своїй безсмертній праці «Державець» (1513 р.) писав: «від безпорядку, який породжує грабежі і вбивства, страждає усе населення, тоді як від покарань, що накладаються державцем, страждають лише окремі особи...» [30, с. 46]. Тож, не випадково, видатний англійський мислитель XVII ст. Т. Гоббс (1588-1679) стверджував, що навіть тиранічна влада краща за неприборкані конфлікти приватних інтересів і породжену ними смуту соціальної анархії [31; 32, с. 328], з чим важко не погодитися.

Крім того, необхідно мати на увазі, що демократія загрожує також і зовнішньому суверенітету держави. Так, наприклад, у Декларації Ради міністрів ЄС від 16 грудня 1991 р. «Принципи визнання нових держав у Східній Європі та у Радянському Союзі» [33] йдеться про готовність визнати нові держави, якщо вони «будуються на демократичній основі»; поважають положення Хартії ООН та зобов'язання, записані у Хельсінському Заключному Акті НБСЄ і в Паризькій Хартії для нової Європи, «особливо у тому, що стосується

законності, демократії і прав людини»; визнають всі зобов'язання «пов'язані із роззброєнням та нерозповсюдженням ядерної зброї» та ін.

Таким чином, нерідко новоствореній державі доводиться розплачуватися за її визнання міжнародною спільнотою такою ціною, як: знищення власних збройних сил і втрата ядерної зброї (роззброєння); політична нестабільність та слабкість, закладені частою змінюваністю влади (демократія); втручання іноземців у внутрішні справи держави та, у перспективі, насильницька зміна конституційного ладу і збройна агресія іноземців під приводом «захисту демократії і прав людини».

У цьому контексті, у загальному плані, зауважимо, що т.зв. «демократичні вибори» дають змогу «іноземним партнерам» не тільки вплинути на підсумок народного волевиявлення, але й не визнати його результати, оголосити неугодного переможця узурпатором і тираном та повалити його владу за допомогою організації антидержавних виступів, проти діячів яких «демократична» влада не може належно застосувати силу, аби покарати бунтівників відповідно до закону і, таким чином, врятувати державність від знищення та подальшої економічної кризи, розрухи, війни та втрати територій.

Тож, не випадково, багатьом державам третього світу посилено нав'язується доволі абсурдна, але приваблива, ідея демократії, яка розкриває широкі можливості для реалізації егоїстичних інтересів місцевої клептократичної псевдо-еліти та дає змогу розвинути державам позбутися потенційних конкурентів в особі новостворених держав.

Таким чином, фактично, у сучасності демократія нерідко використовується для послаблення державності, тобто виступає вельми дієвим знаряддям неоколоніалізму і поневолення багатьох народів світу.

На підсумок, додамо, також, що, в принципі, сучасна система міжнародного права цілком допускає колоніалізм: у даному контексті достатньо згадати положення пункту «с» ч. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, котрий є невід'ємною частиною Статуту ООН 1945 р., де сказано, що джерелами міжнародного права є у т.ч. й «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями» [34].

Зауважимо, що подібні формулювання наштовхують на думку про існування і «нецивілізованих» націй, чия позиція не береться до уваги великими державами. При цьому, останні здійснюють неоколоніальну політику, прикриваючись старими як світ ідеями поширення «цивілізації», які в епоху Великих географічних відкриттів були пов'язані з насадженням християнства, а зараз – демократії, як завідомо неефективної і згубної моделі, котра здатна лише занепасти державність і перетворити суверенну державу на залежну країну, цілковито підконтрольну іноземним впливам.

Отже, у результаті проведеного дослідження ми дійшли таких **висновків**:

1. Сучасному світу властиве некритичне сприйняття демократії, гіперболізація її позитивних рис і явна недооцінка її руйнівного потенціалу.

2. Антична демократія немає нічого спільного з сучасним народовладдям, оскільки в Давніх Афінах громадяни склали лише 10% населення, а реальну участь в управлінні державою брали лише 2-3% населення.

3. Як свідчить досвід Античної Греції, модерної Англії й Америки та інших держав, демократія може органічно поєднуватися з рабовласництвом, що вказує на її расистське коріння, зневагу до людської гідності, гуманізму, рівності, свободи і прав людини.

4. Найбільш демократичною державою світу традиційно вважаються США, хоча, насправді, перші 90 років своєї незалежності американська демократія цілком нормально уживалася з рабовласництвом. При цьому, скасування рабства за часів Громадянської війни у США 1861-1865 рр. відбулося не внаслідок гуманізації суспільства, а через потребу у дешевій робочій силі в умовах завершення промислового перевороту. До того ж, саме США лідирують у сучасному світі як за абсолютними, так і за відносними показниками кількості ув'язнених осіб, що вказує або на недемократичний характер істинного політичного ладу США, або на потурання демократії безпорядкам, що змушує державу все більше вдаватися до репресивних заходів для підтримання правопорядку.

5. Перехід від феодалізму до капіталізму не тільки не призвів до істотного покращення долі простого народу, але, навпаки, підвищив рівень експлуатації людини людиною. Це дає підстави стверджувати, що істинною метою «демократизації» є не поліпшення долі трудящих, а незаконна насильницька зміна одного типу політико-економічної еліти (дворянство і духовенство) на другий (буржуазія).

6. Демократія є несумісною з основними ознаками внутрішнього суверенітету, що були сформульовані Ж. Боденом (верховенство, абсолютність, постійність, єдність і неподільність державної влади), та являє собою неправильну форму держави (Аристотель), що веде до охлократії (Полібій), сваволі натовпу (Цицерон), заворушень і безпорядків (Р. Стил) та тиранії (Платон). Тож, сильна, недемократична влада є набагато кращою за суспільну анархію, як про це кажуть Н. Макіавеллі і Т. Гоббс.

7. Демократія загрожує і зовнішньому суверенітету, оскільки істотно послаблює державу за допомогою роззброєння, змінюваності, нестабільності, слабкості, клептократичності влади, її цілковитої залежності від доброї волі «іноземних партнерів», які грубо втручаються у внутрішні справи держави під гаслами захисту прав людини і спостереження за демократичністю виборів.

8. Сучасне міжнародне право, зокрема Статут Міжнародного Суду ООН як невід'ємна частина Статуту ООН, презюмує існування як «цивілізованих», так і «нецивілізованих» націй, що закладає підстави для використання завідомо згубної моделі демократії в якості знаряддя неоколоніалізму для поневолення багатьох країн світу.

Список використаних джерел:

1. Старецька Л. Демократія // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни. За ред. Б. Кухти. Львів : Кальварія, 2003. С. 115-116.

2. Мурашин Г.О. Демократія // Юридична енциклопедія : в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. Т. 2: Д – Й. URL: <https://leksika.com.ua/11850607/legal/demokratiya> (дата звернення: 21.04.2024).

3. Ober J. Mass and Elite in Democratic Athens. Rhetoric, Ideology, and the Power of the People. Princeton, 1989. P. 128.
4. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн : навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. 3-тє видання, стереотипне. Львів : Новий Світ-2000, 2012. 480 с.
5. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. Видання 5-те, перероблене і доповнене. Київ : Істина, 2005. 768 с.
6. Арістотель. Політика / Переклав з давньогрецької Олександр Кислюк. Видання 3-тє. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. 240 с.
7. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 256 с.
8. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник. Київ : Правова єдність, 2009. 312 с.
9. Локк Дж. Два трактати про правління / пер. з англ. Павло Содомора. Київ: Наш Формат, 2020. 312 с.
10. David Armitage, D. (2004). John Locke, Carolina, and the two treatises of government. *Political Theory*, 32(5), 602-627.
11. Walbert, D. (2008). A little kingdom in Carolina // LEARN NC. www.learnnc.org . URL: <http://www.davidwalbert.com/pdf/learnnc/a-little-kingdom-in-carolina-p1665.pdf> (date of reference: 24.01.2024).
12. Seán Mac Mathúna. Slavery and London. URL: http://www.fantompowa.net/Flame/slavery_in_london.html (date of reference: 24.01.2024).
13. Harris, T., & Taylor, S. (2015). The final crisis of the Stuart monarchy: the revolutions of 1688-91 in their British, Atlantic and European contexts (Vol. 16). Ch. 3: Whig Thought and The Revolution of 1688-91, John Marshall. pp. 75-76, Boydell & Brewer.
14. Martosko, David. Obama visits federal prison in Oklahoma and says nonviolent drug criminals «made mistakes that aren't that different from the mistakes I made» // Daily Mail. 2015. July, 16. URL: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-3163458/There-grace-God-Obama-visits-federal-prison-Oklahoma.html> (date of reference 21.04.2024).
15. Highest to Lowest – Prison Population Rate. ICPS (2015). URL: https://www.prisonstudies.org/highest-to-lowest/prison_population_rate?field_region_taxonomy_tid=All (date of reference 21.04.2024).
16. Список стран по количеству заключённых // Википедия – свободная энциклопедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_количеству_заключённых (дата обращения 21.04.2024).
17. Brissaud, Jean. A History of French Public Law. Washington, D.C.: Beard Books, 2001.
18. The Age of Revolution: the French Revolution, Napoleon, and the Republic: Liberte, Egalite, Fraternite / Edited by Jeremy Klar. First edition. New York: Britannica Educational Publishing, 2016.

19. L.C.A. Knowles: *Economic Development in the Nineteenth Century: France, Germany, Russia and the United States*. New York: Routledge, 2006. 384 p.
20. Кононенко Ю.С., Джолос С.В. *Держава і революції: монографія*. Черкаси: Видавець О.М. Третяков, 2022. 316 с.
21. Дементьевъ В. *Фабричное законодательство* // Энциклопедическій словарь / Издатели Ф.А. Брокгаузь, И.А. Ефронъ. Санктъ-Петербургъ : Типографія Акц. Общ. Брокгаузь-Ефронъ, 1902. Томъ XXXV: Усинскій пограничный округъ – Феноль. С. 176-206.
22. Панщина, Кріпацтво // *Українська мала енциклопедія : у 8 т. / укл. проф. Є. Онацький*. Буенос-Айрес : Друкарня «Чемпіон», 1962. Т. 5. Кн. 10 : Літери Ол – Пер. С. 1288–1289.
23. Schor, Juliet B. *The overworked American: the unexpected decline of leisure*. New York: Basic Books, 1991. 247 p.
24. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789 // Conseil constitutionnel. URL : <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789> (дата звернення : 24.01.2024).
25. Bodin, Jean. *Les six livres de la République. Un abrégé du texte de l'édition de Paris de 1583*. Paris : Librairie générale française/Le Livre de poche, 1993. 607 p.
26. Крестовская Н. Н., Цвиркун А. Ф. *История учений о государстве и праве : курс лекций*. Харьков : Одиссей, 2007. 376 с.
27. Цицерон, Марк Туллій. *Про державу. Про закони. Про природу богів* / Переклад з латини Володимира Литвинова. Київ : Основи, 1998. 476 с.
28. Steele R. *The Englishman*. London, 1955.
29. Платон. *Держава* / Переклад з давньогрецької та коментарі Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.
30. Macchiavelli, Niccolo. *Il principe*. Firenze, 1849.
31. Гоббс Т. *Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної*. Переклад з англійської: Р. Димерець, В. Єрмоленко, Н. Іванова, Є. Мірошніченко, Т. Олійник; передмова та примітки: Т. Польська та В. Малахов. Київ: Дух і літера, 2000. 600 с.
32. *История политических и правовых учений: Учебник для вузов* / [В.Г. Графский, Н.М. Золотухина, Л.С. Мамут, В.С. Нерсесянц, Л.Р. Сюкияйнен] / Под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, 2006. 944 с.
33. Declaration on the «Guidelines on the Recognition of New States in Eastern Europe and in the Soviet Union» (16 December 1991). URL : <https://www.dipublico.org/100636/declaration-on-the-guidelines-on-the-recognition-of-new-states-in-eastern-europe-and-in-the-soviet-union-16-december-1991/> (date of reference 21.04.2024).
34. Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice. San Francisco 1945. URL: <https://treaties.un.org/doc/source/docs/charter-all-lang.pdf#page=23> (date of reference 21.04.2024).